

**Գեղամ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության
հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918–1920 թթ.),
Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, 424 էջ (ռուսերեն)***

Ընթերցողի սեղանին է պրոֆեսոր, միջազգայնազետ Գ. Պետրոսյանի մենագրությունը¹, որում ամփոփված է Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի հարաբերությունների պատմությունը՝ 1918 թ. մայիսից 1920 թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում։ Նախապես մենագրությունը լույս է տեսել հայերեն², սակայն ոռուսերենով հրատարակության փաստն արժանի է ավելի մեծ ուշադրության։

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում «Ռուսաստան» ասելով՝ հեղինակը նկատի է ունեցել 1917 թ. Հռուսեմբերյան հեղաշրջումից հետո նախկին Ռուսաստանի կայսրության տարածքի վրա առաջացած ոռուսական խորհրդային և ոչ խորհրդային պետական կազմավորումները։ Դրանք են Խորհրդային Ռուսաստանը, Ռուսաստանի Հարավը (գեներալ Ա. Դեմիկինի գլխավորությանը), Սիրիի և Հեռավոր Արևելքի կառավարությունը (կառավարիչ, ծովակալ Ալ. Կոլչակ), Հյուսիսային շրջանների կառավարությունը (գեներալ Ա. Յուդենիչ) և այլն։

Քազում դարերի պատմություն ունեցող հայ-ռուսական հարաբերությունների ընթացքում երկու ժողովուրդների միջև եղել են տարաբնույթ կապեր ու առնչություններ, որոնք արտահայտվել են առևտրատնտեսական, ճշակութային, քաղաքական, ռազմական և այլ ոլորտներում, սակայն դրանք կրել են անհատական, հանայնքային, որևէմնև՝ հատվածական բնույթ։ Ուստի առաջին անգամ միջպետական հարաբերությունների մասին խոսք կարող էր լինել միայն սկսած 1918 թվականից։ Այդ պատճառով, տվյալ պատմաշրջանում նոր ձևավորվող Հայաստան–Ռուսաստան պաշտոնական հարաբերություններում ամենից առաջ հարկ է առանձնացնել սոցիալ-հոգեբանական գործոնը։

Նախընթաց շրջանում որքան էլ որ հայությունը իր ազատագրության ճանապարհին մեծ հույսեր էր կապել Ռուսաստանի օգնության հետ, սակայն երբ կյանքի ու մահվան կրիվներ մղելով, ահավոր աղետների միջով անցնելով, նա 1918-ին ի վերջո վաստակեց իր ազատ և անկախ ապրելու իրավունքը, ակներև դարձավ, որ ռուսական ոչ մի պետական կազմավորում (խորհրդային թե ոչ խորհրդային), քաղաքական կուսակցություն կամ կազմակերպություն ու մինչև

*Ընդունվել է տպագրության 17.08.2012:

1 Տես Գերամ Պետրոսյան, Օտношения Республики Армения с Россией (1918–1920). – Ереван, издательство ЕГУ, 2012, 424 с.

2 Տես Գեղամ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918–1920 թթ.), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, 426 էջ։

Դ (Ժ) դադի, թիվ 3 (39) հունիս-սկսպահների,

Վել համահայկական համեմունք

իսկ սովորական համայնք (ինչպիսին էին, օրինակ, Հայաստանի մոլոկանները) Հայաստանի անկախության շիտակ կողմնակիցը չէ:

Այստեղ գործում էր Ռուսաստանի և ռուսների մոտ արմատավորված որոշակի հոգեբանական արգելամբը, ըստ որի՝ ի դեմս Ռուսաստանի և Արևելյան Հայաստանի, մինչև 1918 թ. գոյություն են ունեցել մետրոպոլիայի և այսպես կոչված՝ ծայրագավառի (գաղութի) հարաբերություններ: Ուստի Հայաստանի անկախացումից հետո ստեղծված նոր իրավիճակում Ռուսաստանը հոգեբանորեն պատրաստ չէր քաղաքակիրք կերպով հարաբերվելու ու առավել ևս՝ ճանաչելու երեկով անբակայի ինքնիշխան գոյությունը: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ տվյալ դարաշրջանում ռուսների համազգային պահանջն ու զիսավոր կարգախոսը՝ «Միասնական և անբաժանելի Ռուսաստանը», հասկացվում էր նախկին (1914 թ.) Ռուսաստանյան կայսրության սահմաններում, որի կազմում էր եղել Արևելյան Հայաստան:

Այստեղից հետևում է, որ ոչ թե նորանկախ Հայաստանի կառավարությունը, այլ ընդհակառակը՝ կայսրության փլատակների վրա ստեղծված ռուսական անխստիր բոլոր պետական կազմավորումները ավել կամ պակաս չափով հաշվի չեն առել և չեն ճանաչել անկախ Հայաստանի գոյությունը: Իսկ եթե հարաբերվել են, ապա այն պարագաներում, երբ անհրաժեշտ է եղել իրենց շահերի համար օգտագործել Հայաստանն ու հայկական գործոնը: Հայաստանի Հանրապետությունն իր հերթին փորձել է օգտվել նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ձևավորված պետական կազմավորումների հնարավոր աջակցությունից՝ իր գոյությունն ու անվտանգությունն ապահովելու համար: Կարելի է ասել, որ 1918-1920 թթ. հիմնականում հենց այս բանաձևով են ընթացել Հայաստան-Ռուսաստան հարաբերությունները, որոնք լուսաբանված են Գ. Պետրոսյանի արժեքավոր և ավելի քան արդիական մենագրության մեջ:

Աշխատության մեջ բարձրացվել են 1918-1920 թթ. Հայաստան-Ռուսաստան հարաբերությունները բովանդակող համալիր հարցեր ու խնդիրներ, որոնց տրվել են ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների ու դիվանագիտության պատմության պահանջները բավարարող, հիմնավորված ու համոզիչ պատասխաններ:

Մենագրության հեղինակը Հայաստան-Ռուսաստան բազմաշերտ ու բազմավեկտոր հարաբերությունների պատմությունը բաժանել է երկու շրջափուլի. **առաջին**՝ 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր և **երկրորդ**՝ 1918 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ, ինչը միանգամայն հիմնավորված մոտեցում է: Հավելենք, որ գոյություն ունի նաև **երրորդ** փուլը, որն ընդգրկում է 1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր ժամանակահատվածը, սակայն այն դուրս է մնացել ուսումնասիրության շրջանակներից:

Մեր կարծիքով, գրախտավոր մենագրության դրական և նորույթ բերող բնութագրիներից են հետևյալ կարևոր իրողությունները:

–Հետազոտությունը կատարված է ոչ միայն Հայաստանի, այև մեծ չափով նաև Ռուսաստանի Դաշնության կենտրոնական արխիվների համապատասխան ֆոնդերի հիման վրա, որոնց զգալի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Ուսումնասիրության գիտական արժեքը բարձրացնում են նաև վերջին տարիներին Ռուսաստանում լույս տեսած սպիտակգվարդիական գեներալների հուշերը, օրագրերը և տպագիր այլ սկզբնադրյութներ:

Ուշագրավ են նաև Գ. Պետրոսյանի մենագրության մեջ բավարար կերպով

հիմնավորված հետևյալ դրույթները:

— Աշխատության մեջ փաստարկված կերպով ցույց է տրվում, որ հայ-ռուսական հարաբերությունները եղել են Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից մեկը:

— Առաջին անգամ համայիր կերպով 1918—1920 թթ. Հայաստան-Ռուսաստան հարաբերությունները ներկայացվում են տվյալ պատմաշրջանի միջազգային հարաբերությունների ու գործընթացների լայն խորապատկերի վրա՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով կովկասյան տարածաշրջանում և նրա շուրջը ծավալված զարգացումներին:

— Գ. Պետրոսյանի մենագրությունը լույս է ափում հայ-ռուսական հարաբերությունների և տարածաշրջանային բազում այլ չհստակեցված հիմնահարցերի վրա՝ շտկելով նախկինում կատարված աղավաղումները և վերականգնելով պատմական ճշմարտությունը:

— Հեղինակը հիմնավորապես հերքում է տասնամյակներ շարունակ խորհրդային պատմագրության մեջ արմատացած այն թյուր տեսակետը, թե իր՝ ՀՀ դաշնակցական վարդիները անտեսել են Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հաստատման հիմնախնդիրը. իրականում Հայաստանը 1918—1920 թթ. մեծ ջանքեր է գործադրել այդ ուղղությամբ, սակայն ոչ իր մեղքով դրանք չեն պասակվել հաջողությամբ:

— Գ. Պետրոսյանը առարկայական փաստերով ցույց է տալիս, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը կտրականապես դեմ է եղել Հայաստանի անկախությանը³, իսկ 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից առաջ և հետո բոլշևիկների, այդ թվում Վ. Լենինի հայտարարությունները՝ ճնշված երկրամասների ժողովուրդներին ինքնորոշման իրավունք տալու վերաբերյալ, ընդամենը քարոզական հնարքներ էին: Դրանց իրական նպատակը ճնշված ժողովուրդներին «պրոլետարիատի» դասակարգային պայքարի պահեստային ուժ դարձնելն էր: Ավելին, բոլշևիկները հետազույց ոչ միայն շճանաշեցին ՀՀ անկախությունը, այլև Հայաստանը հայտարարեցին «միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ» և «համաշխարհային հեղափոխության խոչընդոտ»: Եվ սա այն դեպքում, եթե ՀՀ կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ մշտապես չեղողության զիծ է վարել, ձեռնպահ է մնացել նրա դեմ ուղղված որևէ քշնամական գործողությունից, չի մասնակցել բոլշևիզմի դեմ պայքարին նպատակաւորված որևէ խորհրդակցության (Եկատերինողարի, Յասսիի, Խշանաց կղզիների, Վարշավայի և այլն)⁴:

Ավելին՝ եթե Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումները (Դենիկին, Կոլչակ, Յուդենիչ և ուրիշներ) չեն ճանաչել Հայաստանի անկախությունը, դա կարելի է հասկանալ, որպիսին նրանց պայքարի գլխավոր կարգախոսը «Միասնական և անբաժանելի Ռուսաստան» էր: Մինչդեռ բոլշևիկյան կառավարությունը ոչ միայն ազգերի ինքնորոշման մասին հայտարարություններ էր անում, այլև ընդունում էր համապատասխան դեկրետներ, ինչպիսին, օրինակ, «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետն էր: Վերջինս, սակայն, ոչ միայն չկենացագրծվեց, այլ ընդունումից մոտ երկու ամս անց՝ Քրեստի հաշության պայմանագրով, խորհրդային կառավարությունը հայկական ահոելի տարածքներ զի-

3 Տե՛ս Գերամ Պետրօսյան, Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920). с.70-73:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-79:

Չեց Թուրքիային:

Մենագրության մեջ պատմական փաստերի խորիմացությամբ են շարադրված 1918-1920 թթ. ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, որոնք ներկայացված են հայ-ռուսական հարաբերությունների լայն համայնապատկերի վրա: Ընթերցումից դժվար չէ նկատել, որ հեղինակը Հայաստանի Հանրապետությունը դիտարկել է որպես տարածաշրջանային գործոն, որի դերակատարությունը կարևորվում էր հատկապես անգլո-ռուսական հակամարտության համատեքսում:

Մենագրության արժանիքներից մեկն այն է, որ Գ. Պետրոսյանը համոզիչ փաստերով և հետագա իրադարձությունների զարգացման տրամարանությամբ հանգամանորեն ցույց է տալիս, որ Հայաստանը ոչ մի գաղտնի դաշինքի մեջ չի եղել ո՛չ գեներալ Ա. Դենիկինի և ո՛չ Էլ ծովակալ Ալ. Կոլչակի հետ: Ավելին, պետք է նկատել, որ 1919 թ. մայիսի 28-ին «Սիացյալ և Անկախ Հայաստանի» ակտի ընդունումից հետո Հայաստանի և Ռուսաստանի տվյալ քաղաքական շրջանակների միջև հարաբերությունները բարականին սառն են եղել: Պարզվում է նաև, որ Հայաստանի և ուս սպիտակզբարդիական գեներալների միջև գաղտնի դաշինքի մասին կեղծ լորեր տարածողները, բացի Վրաստանի և Աղրբեջանի քաղաքական շրջանակներից, եղել են նաև Անդրկովկասի բոլշևիկները, այդ թվում նրանց հայանուն պարագուխններից մեկը՝ Ա. Սիկոյանը⁵: Եվ հենց այդ ստահող լորերը հիմք ընդունելով՝ խորհրդային պատմագրությունը 70 տարի շարունակ թմրկահարել է «Հայաստան-Դենիկին» ռազմական դաշինքի մասին կեղծիքը:

Այնինչ փաստերը հակառակն են ցույց են տալիս. 1919 թ. ամռանը (հունիսի 16-ին) Վրաստանն ու Աղրբեջանն են Դենիկինի Կամավորական բանակի դեմ ուղղված հակառուսական ռազմապաշտպանական դաշինք կնքել⁶: Եվ իրենց թիկունքը հարավից ապահովելու նպատակով փորձել են անգամ Հայաստանի Հանրապետությանը ներքաշել այդ դաշինքի մեջ: Սակայն Հայաստանը դիվանագիտական նորոք զորաշարժի միջոցով չի գնացել նման քայլի⁷, ինչը կարող էր ինքնասպանության հավասար լինել, որովհետև Հայաստանի կառավարությունը ճգոտում էր կապեր հաստատել Ռուսաստանի հարավի պետկազմագրումների հետ՝ վերջիններից ռազմական օգնություն ու ֆինանսատնտեսական աջակցություն ստանալու, ինչպես նաև նրանց տարածքներում ապաստանած հարյուր հազարավոր հայ գաղրականության անվտանգության ու խնամատարության խնդիրները լուծելու համար: Մենագրության մեջ տվյալներ են բերված, որ Հայաստանը Դենիկինից ստացել է ոչ միայն տնտեսական օժանդակություն՝ հաց, պարեն, այլև գենք, զինամթերք և այլն: Այսպիսով՝ Կամավորական բանակի և նրա դեկավարության հետ լավ հարաբերությունների պահպանումը էական գործոն էր ՀՀ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից, քանզի կարող էր զայտել հատկապես Վրաստանի և Աղրբեջանի զավթողական նկրտումները:

Գ. Պետրոսյանի մենագրության մեջ առկա հետաքրքրական փաստերից պարզվում է, որ 1919 թ. սեպտեմբերին Վրաստանն ու Աղրբեջանը քեմալականների ու Խորհրդային Ռուսաստանի օժանդակությամբ (խորհուսմամբ) կնքել են նաև վրաց-աղրբեջանական երկրորդ գաղտնի ռազմական պայմանագիրը, որը

5 Տես նույն տեղում, էջ 249-250:

6 Տես նույն տեղում, էջ 265-266:

7 Տես նույն տեղում, էջ 252-262:

դարձյալ ուղղված է եղել ինչպես Կամավորական բանակի, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության դեմ⁸: Էլ չենք խոսում՝ բուրք-ադրբեջանական բացահայտորեն հակահայ գաղտնի պայմանագրերի մասին:

Բերված փաստերի ու տվյալների հիման վրա մենագրությունում կատարվել է այն հիմնավոր եզրահանգումը, որ մի կողմից՝ Ռուսաստանի Հարավը ռազմաքաղաքական առումով պաշտպանիչ դեր է խաղացել Հայաստանի Հանրապետության համար, իսկ մյուս կողմից՝ Ա Դեմքինը փորձել է օգտագործել Հայաստանի գործոնը՝ Վրաստանի և Աղրբեջանի հետ իր դիմակայությունում, սակայն Հայաստանը դիմանագիտորեն խոսափել է իրեն առաջարկվող դերակատարությունից: Մյուս կողմից էլ ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ սկսած 1919 թ. երկրորդ կեսից, Հայաստանը չի աջակցել Անգլիայի և Թուրքիայի կողմից խրախուսվող՝ Անդրկովկասյան կոնֆեյներացիայի ստեղծման գաղափարին, ինչը հասկանալի է, ուղղված էր լինելու Ռուսաստանի դեմ:

Ուրեմն ակնհայտ է դառնում, որ Հայաստանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Հարավը վերահսկող Ա Դեմքինի Կամավորական բանակի հարաբերությունները թեև դաշնակցային բնույթ չեն ունեցել, բայց օրյեկտիվորեն ապահովել են Հայաստանի անկախ գոյությունը: Եվ դա միանգամայն հասկանալի էր, որովհետև Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը ազգային անվտանգության ապահովման տեսակետից նախընտրել են կապել ու հարաբերվել Ռուսաստանի և ոռու ժողովրդի հետ՝ անկախ այնտեղ գոյություն ունեցող քաղաքական վարչակարգերից:

Սակայն իրադրությունը կտրուկ կերպով փոխվեց 1920 թ. սկզբներին, երբ Կամավորական բանակը պարտվեց Կարմիր բանակին, որը հայտնվեց Հյուսիսային Կովկասում, իսկ ապրիլին մտավ Աղրբեջան:

Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում են եղել նաև Հայաստանի Հանրապետության ու ողջ հայության քաղաքական կողմնորոշման ելևէջները: Այս առումով համաձայն ենք Գ. Պետրոսյանի այն դիտարկմանը, որ պետական նշանակության այս կամ այն խնդրում միշտ չէ, որ կառավարության քաղաքականությունը պետք է համընկնի ժողովրդի մեծամասնության դիրքորոշմանը, որովհետև պատմության մեջ թիւ չեն եղել դեպքեր, երբ ժողովուրդն իր մեծամասնությամբ, վերջին հաշվով, սխալվել է: Այս կապակցությամբ կարծում ենք, որ ՀՀ կառավարությունը ճիշտ էր վարպում, երբ իրերի ու հանգամանքների թելադրանքով քաղաքացիական պատերազմի մեջ ներքաշված Ռուսաստանի պետական միավորների հետ վարում էր ավելի գուսապ, հավասարակշիռ, իսկ երբեմն անգամ զգուշավոր քաղաքականություն՝ Արևմուտքի (Անտանտի) տերություններին Հայաստանից չխրտնեցնելու նպատակով: Եվ սա այն դեպքում, երբ հայ հանրությունն իր գերակշիռ մասով հակված էր դեպի ոռուն ու Ռուսաստանը⁹, այն Ռուսաստանը, որն իր հերթին հակված չէր որևէ կերպ ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը:

Հայտնի է, որ այդ բարդ ժամանակաշրջանում անգլիացիները (օրինակ՝ գեներալներ Ուորերը, Բիչը և ուրիշներ) հայերին բացահայտորեն համարում էին անուղղելի ոռուսաստերներ¹⁰: Եվ դա իր դրոշմն է քողեւ Անգլիայի ոչ հայանպատ տրամադրվածության վրա: Դրան հակառակ՝ անգլիացու աշքերում Անդրկով-

8 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 320–321:

9 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 118–123:

10 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 132–133:

կասում հակառուս, ուստի և իրենց համար հուսալի տարրեր էին ներկայանում կովկասյան քարաբներն ու վրացիները: Հայի ոռոսափրության վերաբերյալ անգլիացիների պնդումները անհին չեն, ինչը, սակայն, չեր վերաբերում ՀՀ կառավարության հավասարաշղոված քաղաքականությանը: Ավանդաբար և իհմա էլ Հայաստանում բնակվող հայերն իրենց գերակշիռ մեծամասնությամբ ունեն ոռոսական կողմնորոշում:

Հարց է՝ ծագում՝ քաղաքական առումով դա հիմնավորված էր, թե՞ ոչ, եթք պատմության փորձը ցույց է տալիս, որ միակողմանի ոռոսափրությամբ հայ ժողովուրդը ավելի շատ կորցրել է, քան ճեռք է բերել: Մտավախություն ունենք, որ նոյնը կարող է կրկնվել նաև մեր ժամանակներում:

Հեղինակը հիմնավորապես հերքում է խորհրդային պատմագրության ջանքերով տասնամյակներ շարունակ կաղապարված այս թյուր կարծիքը, թե իբր՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը եղել է «խմաբերիալիստական ուժ» կամ «խմաբերիալիզմի գործակալ», ուստի դարձել է Խորհրդային Ռուսաստանի վրա արշաված Անտանտի 14 երկրներից մեկը: Գ. Պետրոսյանը բացում փաստերով համոզում է ընթերցողին, որ Հայաստանի կառավարությունը երբեք չի պայքարել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, թեև ակնհայտորեն չի կիսել բոլշևիզմի գաղափարախոսությունը¹¹: Ավելին, նորանկախ Հայաստանի կառավարությունը իր խախուտ դիրքերը ամրապնդելու հույսով խորհրդային իշխանությունների հետ հարաբերությունները կարգավորելու ու բարելավելու փորձեր է արել, որոնք, սակայն, արդյունք չեն տվել:

Միջանկյալ նշենք, որ Գ. Պետրոսյանը առանձին բաժին է նվիրել Սիրիքի ու Հեռավոր Արևելի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ կապեր ու հարաբերություններ հաստատելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գր. Զամոյանի միջոցով գործադրված ջանքերի քննությանը, որոնք աննպաստ հանգանաճների և տարածքային կտրվածության պատճառով էական արդյունքներ չտվեցին:

Ուրեմն՝ եթե համեմատում ենք ՀՀ–Խորհրդային Ռուսաստան և ՀՀ–Ռուսաստանի Հարավ հարաբերությունները, ապա դժվար չէ նկատել, որ անկախ քաղաքական կարգախոսների տարրերությունից (մեկնի՝ «Միացյալ և Անկախ Հայաստան», մյուսին՝ «Միասնական և անբաժանելի Ռուսաստան»), Ռուսաստանի Հարավի հետ դրանք շատ ավելի սերտ ու բարեկամական են եղել: Սա պետք է բացաբեր ոչ թե սահմանային մոտիկությամբ, այլ նրանով, որ կողմերը փարակված չեն բոլշևիկյան բացիկով ու կանգնած էին ազգային-պետական շահերի պաշտպանության դիրքերում:

Ավելին՝ թեև հայի քաղաքական մտածելակերպի տեսակետից՝ «սպիտակ» կամ «կարմիր» գույնից անկախ, ոռութ մնում էր ոռու, սակայն չի կարելի չուեսնել, որ Հայաստանի Հանրապետության վարիչները գաղափարաքաղաքական առումով չեն ընդունում բոլշևիկյան վարչակարգը: Այդ իսկ պատճառով հանրապետության իշխող քաղաքական շրջանակների համար նախընտրելի էր Դենիկինի կամ Կոլչակի, քան Լենինի Ռուսաստանը:

Հեղինակը բացահայտել է Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև սառնության ևս մի ծալք՝ բոլշևիկների համագործակցությունը երիտրուրքերի հետ, և ապա՝ մերձեցումը նրանց գործը շարունակող քենմալականներին: Սրանք

11 Տես նոյն տեղում, էջ 25:

ծանրակշիռ հանգամանքներ էին, որոնք Հայաստանի իշխանություններին հետ էին պահում բոլշևիկների հետ ավելի սերտ համագործակցելուց:

Կատարենք ևս մեկ դիտարկում. հայտնի է, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության շրջանում խորհրդային և ոչ խորհրդային Ռուսաստանների հետ հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման հարցի շուրջ հայ քաղաքական շրջանակներում եղել են տարբեր մոտեցումներ ու դիրքորոշումներ: Զախարովյան (բոլշևիկ, մենշևիկ, էսէռ) ուժերը գտնում էին, որ Հայաստանը պետք է հարաբերվի ու կապվի միայն Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, անզամ պետք է հրաժարվի իր անկախությունից և միանա նրան: Իսկ աշակողմյան և կենտրոնամնտ (ՀԺԿ, ՀՍԴԿ, ՀՅԴ) ուժերը, չընդունելով բոլշևիկների վարչակարգը և միաժամանակ հաշվի առնելով, որ Հյուսիսային Կովկասի և Դոնի ոչ խորհրդային իշխանությունները աշխարհագրական տեսակետից ավելի մոտ են Հայաստանին, նայիրներում էին առաջին հերթին հարաբերություններ ու կապեր հաստատել վերջիններիս հետ: Սակայն այս խնդրում կուսակցությունների ներսում նույնական միասնություն չկար: Մասնավորապես՝ անզամ կառավարող ՀՅԴ-ի շարքերում կային ձախամետ տրամադրված գործիչներ, ովքեր գտնում էին, որ Հայաստանը պետք է մերձնանա Խորհրդային Ռուսաստանին, և վերջինիս օրինակով Հայաստանում ևս պետք է հաստատվեն սոցիալիստական կարգեր:

Եվ պետք է նշել, որ հեղինակին հաջողվել է բացահայտել Հայաստանի իշխանական ու կուսակցական շրջանակներում առկա նման իրարամերժ մոտեցումներն ու դիրքորոշումները, միաժամանակ ընդգծելով, որ ՀՀ պետական քաղաքականության մեջ տիրապետողը եղել է **ազատության և անկախության** ուղեգիծը:

Հետազոտվող հիմնախնդրի արդիականությունը ընդգծելու համար մենագրության հեղինակը պատմահամեմատական զուգահեռներ է անցկացրել Հայաստանի առաջին և երրորդ հանրապետությունների արտարին քաղաքականության և դիվանագիտության միջև՝ ի հայտ բերելով մեծ թվով ընդհանրություններ: Չնայած մեր օրերում աշխարհաքաղաքական պայմանները զգալիորեն փոխվել են, սակայն Հայաստանին ու Ռուսաստանին հուզող տարածաշրջանային խնդիրներից շատերը այսօր էլ ընդհանրական են, և կարծես թե մեր ժամանակներում պատմությունը շատ կողմերով կրկնվում է, որովհետև կրկին գործ ունենք նույնանման խնդիրների ու մարտահրավերների, նույն մտածելակերպով ու գործելակերպով հարևանների և մեզ համար ցանկալի ուազմավարական գործընկերների հետ:

Գրախոսվող մենագրությունը համահունչ է հայ-ռուսական ուազմավարական գործընկերության ներկա ոգուն: Պատմական զուգահեռներ անցկացնելով՝ հեղինակը ցույց է տալիս հայ-ռուսական միջպետական գործակցության ավանդական և շարունակական բնույթը: Պատմաբանը, հետամուտ լինելով պատմական ճշմարտության բացահայտմանը, հարկ եղած դեպքում ցույց է տվել նաև երկու երկրների միջև ծագած խնդիրները և բացասական դրսեւումները:

Սակայն տողերիս հեղինակին չի ոգևորում Գ. Պետրոսյանի մենագրության մեջ տեղ գտած այն արտահայտությունը, որ հայկական բանակը համարվել է գեներալ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի մի մասը (պահեստային ուժը)¹²: Հայազգի շատ գեներալների ու սպաների դժբախտությունը կամ ողբերգությունն էր, որ նրանց մեջ նատած էր ռուսական ողին, մայրենի լեզվին չին տիրապետում

12 Տես նույն տեղում, էջ 94–96:

և երգում էին ցարական օրիներգը՝ «Աստված ցարին պահպանի»: Սա այն բազում պատճառներից մեկն էր, որոնց ազդեցությամբ մի փոքր ավելի ուշ՝ 1920 թ. աշնանը, Հայկական բանակն ընդունակ չեղավ ինչպես հարկն է պաշտպանել իր անկախ պետությունն ու հայրենիքը:

Հեղինակն ըստ արժանվույն է գնահատել հետազոտվող ժամանակաշրջանում ՀՀ դիվանագիտության հարուստ գործունեությունը: Սակայն հարկ եղած դեպքում նաև քննադատական խոսքեր է ուղղել Հայաստանի կառավարության հասցեին, զորօրինակ, որ նա չկարողացավ ժամանակին և միշտ գնահատել Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի երրեմն քողարկված, երրեմն բացահայտ հակառական նկրումներն Անդրկովկասում, կամ ոչ բավարար դիվանագիտական ձկունություն դրսնորեց հայ-վրացական պատերազմի շրջանում:

Հարցերը լուսաբանելիս, երևույթները գնահատելիս հեղինակը հանդես է բերել անկողմնակալ մոտեցումներ: Արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության խնդիրների մեկնարանության մեջ Գ. Պետրոսյանի մոտ տեսնում ենք հավասարակշռված գնահատականներ ու եզրահանգումներ: Ներկայում՝ շուրջ 100-ամյա հեռավորությունից, երբ ակներև է ամեն ինչ, ոյուրին է նկատել այն ժամանակ քոյլ տրված սխալներն ու վրիպումները և անխնա քննադատել դրանք: Բայց Գ. Պետրոսյանը ՀՀ կառավարության մինչև 1920 թ. ապրիլ վարած քաղաքանությունը հիմնականում դրականորեն է գնահատել: Ուստի ակնկալում ենք, որ հետազայտմ հեղինակը ՀՀ-Ռուսաստան հարաբերությունների պատմության շարադրանքը կամբողջացնի՝ հասցնելով մինչև 1920 թ. դեկտեմբերը:

Վերոբերյալ արժևորումներից, գնահատականներից ու դիտարկումներից զատ գրախոսվող մենագրությունը, քննականաբար, գերծ չէ նաև թերություններից ու առանձին վրիպումներից:

-Նախ՝ մենագրության ներածական մասում ցույց չի տրվել հարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը, ընդհանրապես բացակայում է սկզբնաղյուրների և զիտական գրականության քննական տեսությունը, ուստիև ընթերցումից կարող է տպագորություն ստեղծվել, թե մինչ այդ տվյալ հիմնախնդրով զբաղվողներ չեն եղել:

-Ժյուրիմացաբար նշվում է (Էջ 29), որ Անդրկովկասյան Մեյմի վրացական խմբակցությունը մայիսի 26-ին առաջարկություն է նոցրել **Մեյմը ցրելու մասին**: Սա ճիշտ ձևակերպում չէ: Իրականում խմբակցության դեկավար Ա. Ծերեթելին հանդես է եկել պաշտոնական հայտարարությամբ, ըստ որի՝ իրենք դուրս են գալիս Մեյմից: Դրանից հետո միայն որոշում է ընդունվել Մեյմը լուծարելու մասին:

-Ակնհայտ վրիպում է նաև այն պնդումը (Էջ 30), որ Հայաստանի առաջին խորհրդարանի ընդամենը 46 պատգամավորից 36-ը՝ ՀՅԴ անդամներ էին: Այդ խորհրդարանում, որը կոչվում էր Հայաստանի խորհուրդ, ՀՅԴ-ն ունեցել է ընդամենը 18 պատգամավոր, մյուս 18-ը՝ ներկայացրել են ՀԺԿ, սոցիալ-դեմոկրատ և էսէռական կուսակցությունները՝ յուրաքանչյուրը 6-ական պատգամավորներով:

-Կարծում ենք, չպետք է գերազանահատել թուրքերի հետ 1918 թ. հունիսի 3-ին Բարումում Ա. Խատիսյանի ստորագրած պարտավորագրի դերը¹³, որը վերաբերում էր Թուրքիայի դեմ պատերազմող Անտանտի երկրների հետ ՀՀ կապերի դադարեցմանը, առավել ևս, որ Ռուսաստանն այլևս Անտանտի երկիր չէր:

13 Տես նույն տեղում, Էջ 62-63:

-Եջ 362-ում կա փաստական երկու անձշտություն: Վարչապետ Ա. Խատիսյանի առաջարկով չէ, որ «1920 թ. վերջին» (այսոք է լինի «1920 թ. մայիսին»), փոփոխություն է մտցվել կառավարության կազմում: Բացի այդ՝ Ա. Խատիսյանը անգամ տեղյակ չի եղել մայիսի 5-ի իր պաշտոնանկության մասին:

Դժվար չէ նկատել, որ վերը նատնանշված թերությունները բնավ որակ չեն կազմում: Այդպիսիք անխուսափելի են ցանկացած աշխատանքում:

Հիմք ընդունելով նախորդ հաստատումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Գ. Պետրոսյանի մենագրությունը գալիս է հարստացնելու մեր պատկերացումներն ու գիտելիքները Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում պետական մակարդակի բարձրացված հայ-ռուսական հարաբերությունների և ոլովանագիտության պատմության վերաբերյալ՝ էապես լրացնելով հայ պատմագրության մեջ մինչ օրս եղած բացերը: Մենագրությունը որոշակի ներդրում է հայ պատմագիտության մեջ, մանավանդ՝ կարևոր է Գ. Պետրոսյանի գրքի ռուսերենով տպագրության փաստը, ինչը հայ-ռուսական հարաբերությունների համար ճակատագրական՝ 1918-1920 թթ. ժամանակաշրջանի իրադարձություններին հաղորդակից է դարձնում ցայսօր խորհրդային-ամբողջատիրական քարոզության ազդեցությունից լիովին չձերբագատված ոռու ընթերցողին:

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պատմ. զիր. դոկտոր

Ararat M. Hakobyan, - Gegham Petrosyan, The Relations of the Republic of Armenia with Russia (in 1918 - 1920), Yer. YSU, 2012, 424 p. (in Russian)